

Legal Deposit Laws of Iran: Content Analysis of Legal Deposit Documents Using IFLA Recommended Legal Deposit Framework

Sanaz Baghestani ¹, Saeed Rezaei Sharifabadi ², Fariborz Khosravi ³

¹ PhD Student, Department of Information Science, Alzahra University, Tehran, Iran; sa.baghestani@gmail.com

² Professor, Department of Information Science, Alzahra University, Tehran, Iran; (Corresponding author); srezaei@alzahra.ac.ir

³ Associate Professor, National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran; fa.khosravi@gmail.com

Abstract

Purpose: According to previous studies, Iranian publishers generally do not comply with national legal deposit laws and regulations due to the shortcomings in such laws and regulations. The purpose of this research is to explore the strengths and weaknesses of the mentioned laws and make some recommendation for improvements.

Method: 20 Iranian legal deposit documents issued between 1905 and 2016 were reviewed using qualitative content analysis method. They were categorized and coded based on IFLA “Legal Deposit Framework” in MAXQDA software. To ensure the validity of the analysis two faculty members and two students aware of the subject reviewed and endorsed the codes. To rate reliability, the percentage of agreement was calculated.

Findings: Legal deposit rules and procedures in Iran are spelled out in several laws, regulations, ratified bills, and circulars. However, the term “legal deposit” has appeared only in one document while “Comprehensiveness” and “depository” exist in all the documents reviewed. The elements of “origin of the publication”, “depositor”, and “number of copies” to deposit are mentioned in 19. National Library and Archives of Iran is the depository in 13, and 2 copies of each publication as the minimum number to be deposited is mentioned in 16. The element “time of deposit” has appeared by the words like “immediately” or “after binding” in 9 documents. That leaves the actual time of deposit ambiguous. Free deposit has been mentioned in only 4 documents. Music scores, Iconographic material, online publication, and audio-visual material are not mentioned at all. Also, depositing appropriate accompanying material of online and offline electronic publication (e.g., software) is not addressed in the document relating deposit of electronic publications. No penalty for non-compliance is predicted in 19 documents studied.

Conclusion: The mere existence of legal documents for the deposit of publications shows that cultural custodians and librarians have been aware of the importance of collecting national publications. Now, there is a need to have a law for online publications too. Also, according to “Legal Deposit Framework” of IFLA, a law for legal deposit should include a penalty structure for non-compliance; something which is missed in the 19 documents reviewed. In addition, none have addressed access and copy right condition for deposited material. Since the main goal of legal deposit is to preserve national and cultural heritage of the nation and make them accessible now and in the future, in addition to ascertain the place of preservation and protective facilities and security, the law must address the issue of making copy from the deposited materials.

Keywords: Legal Deposit Law, Legal Deposit Framework, IFLA, National Library and Archives of Iran, Content Analysis

Article Type: Research Article

Article history: Received. 9 July. 2022; Received in revised form: 11 August. 2022; Accepted: 13 August. 2022

Citation:

Baghestani, S., Rezaei Sharifabadi, S., & Khosravi, F. (2022). Legal deposit laws of Iran: content analysis of legal deposit documents using IFLA recommended legal deposit framework. *Librarianship and Information Organization Studies*, 33(3): 76-91. Doi: [10.30484/NASTINFO.2022.3268.2170](https://doi.org/10.30484/NASTINFO.2022.3268.2170)

Publisher: National Library and Archives of I.R. of Iran © The Author(s).
Doi: [10.30484/NASTINFO.2022.3268.2170](https://doi.org/10.30484/NASTINFO.2022.3268.2170)

واسپاری قانونی در ایران: تحلیل محتوای اسناد حاکمیتی براساس چهارچوب پیشنهادی ایفلا

ساناز باغستانی^۱، سعید رضایی شریف‌آبادی^۲، فریبرز خسروی^۳

^۱ دانشجوی دکتری علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران؛ sa.baghestani@gmail.com

^۲ استاد گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛

srezaei@alzahra.ac.ir

^۳ دانشیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران؛ fa.khosravi@gmail.com

چکیده

هدف: براساس پژوهش‌های انجام‌شده، واسپاری قانونی منابع در ایران کامل اجرا نمی‌شود و ضعف قانون از جمله دلایل آن است. در این پژوهش، نقاط قوت و ضعف متون قانونی واسپاری منابع براساس چهارچوب واسپاری پیشنهادی ایفلا تحلیل و پیشنهادهایی برای اصلاح آن‌ها ارائه می‌شود. **روش‌شناسی:** برای بررسی متون قانونی از روش تحلیل محتوای کیفی و از رویکرد قیاسی استفاده شد. جامعه آماری را متون قانونی مصوب از ۱۲۸۴ (۱۳۲۳ ق) تا ۱۳۹۵ش تشکیل می‌دهد. ۲۰ مدرک قانونی (واحد تحلیل) با استفاده از اجزای «چهارچوب واسپاری قانونی» ایفلا مقوله‌بندی و در نرم‌افزار مکس کیو.دی.ای کدگذاری شد. برای سنجش روایی دو نفر از اعضای هیئت علمی و نیز دو دانشجوی آشنا به موضوع کدها را مرور کردند و نظراتشان اعمال شد. برای سنجش پایایی از روش درصد توافق استفاده شد.

یافته‌ها: مفهوم واسپاری طی سال‌ها در قالب قانون، آیین‌نامه، مصوبه و بخشنامه در ایران مطرح شده است. واژه «واسپاری» فقط در یک مدرک به‌کار برده شده است. مؤلفه‌های «جامعیت» و «مؤسسه واسپاری» در همه مدارک، مؤلفه‌های «اصالت آثار»، «واسپارنده» و «تعداد نسخه‌ها» در ۱۹ مدرک ذکر شده است. مؤسسه واسپاری در ۱۳ مدرک کتابخانه ملی است. در ۱۶ مدرک واسپاری حداقل دو نسخه ذکر شده است. ذکر زمان واسپاری در ۹ مدرک با عباراتی مانند «بلافاصله» و «بعد از صحافی» ابهام دارد و لازم است به‌وضوح ذکر شود. رایگان بودن واسپاری، که فقط در ۴ مدرک ذکر شده، نیز مسئله مهمی است که باید به‌صراحت در متن قانون ذکر شود. نت‌های موسیقی، شمایل‌ها، انتشارات برخط و منابع دیداری - شنیداری در متون واسپاری قانونی ایران ذکر نشده‌اند. همچنین منابع ضمیمه مناسب انتشارات الکترونیک برخط و غیربرخط، از جمله نرم‌افزار بازخوانی آن‌ها، نیز باید همراه این منابع واسپاری شود. این مسئله در مصوبه واسپاری انتشارات الکترونیک نادیده گرفته شده است.

نتیجه‌گیری: وجود مصوبه‌های مرتبط با واسپاری برای انواع منابع در طول زمان نشان می‌دهد که مسئولان فرهنگی و کتابداران از اهمیت گردآوری میراث مکتوب و غیرمکتوب و واسپاری منابع آگاه بوده‌اند و در زمان‌های مختلف برای تصویب قوانین تلاش کرده‌اند. در حال حاضر نیز تصویب مصوبه‌ای برای واسپاری انتشارات برخط ضروری است. قانون واسپاری باید ضمانت اجرا داشته باشد و برای ناقضان باید جریمه در نظر گرفته شود؛ در نوزده مدرک بررسی شده چنین شرطی برای ناقضان مطرح نشده است. همچنین مشخص نبودن چگونگی دسترسی به منابعی که واسپاری می‌شوند و حق مؤلف آن‌ها در متن قوانین از جمله کاستی‌های این مدارک است. هدف اصلی واسپاری حفاظت و نگهداری از میراث فرهنگی و ملی هر کشور و دسترس‌پذیرکردن آن برای استفاده در زمان حال و آینده است؛ بنابراین باید علاوه بر توصیف مکان نگهداری و امکانات حفاظتی و امنیتی آن در متن قانون، اطلاعات لازم درباره تهیه نسخه کپی از منابع به‌ویژه منابع الکترونیک برای حفاظت و یا مهاجرت منابع و رابطه آن با حق مؤلف ذکر شود.

کلیدواژه‌ها: قانون واسپاری، چهارچوب واسپاری قانونی، ایفلا، سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تحلیل محتوا

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۱۸؛ دریافت آخرین اصلاحات: ۱۴۰۱/۰۵/۲۰؛ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲

استناد: باغستانی، ساناز، رضایی شریف‌آبادی، سعید، خسروی، فریبرز (۱۴۰۱). واسپاری قانونی در ایران: تحلیل محتوای اسناد حاکمیتی براساس

چهارچوب پیشنهادی ایفلا، مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات، ۳۳(۳): ۷۶-۹۱. Doi: 10.30484/NASTINFO.2022.3268.2170

© نویسندگان

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

Doi: 10.30484/NASTINFO.2022.3268.2170

مقدمه

بیش از شش قرن است که مؤسسه‌های ملی تحت حمایت قانون «واسپاری» برای گردآوری و حفاظت میراث فکری و فرهنگی مکتوب و غیرمکتوب ملت‌ها تلاش کرده‌اند. «واسپاری مصوبه‌ای قانونی است که به موجب آن افراد حقیقی یا حقوقی که اثری را در نسخه‌های متعدد منتشر کرده‌اند، موظفند یک یا بیش از یک نسخه آن را به مؤسسه‌های ملی واسپاری نظیر کتابخانه ملی تحویل دهند» (کاتوزیان، ۱۳۸۵). هدف از این قانون حفاظت و نگهداری از میراث فرهنگی و ملی هر کشور و دسترس‌پذیرکردن آن برای استفاده در زمان حال و آینده است. در بیشتر کشورها از جمله فرانسه، یونان، اندونزی، نروژ، آفریقای جنوبی، و سوئد معیار واسپاری در قانون واسپاری منتشر شده است (به غیر از هلند که مجموعه واسپاری ملی آن با موافقت‌نامه‌های واسپاری داوطلبانه بین کتابخانه ملی و ناشران گردآوری می‌شود). در کشورهای دیگر، واسپاری بخشی از قانون دیگری است؛ مثلاً واسپاری در استرالیا بخشی از قانون حق مؤلف، در کانادا و ژاپن بخشی از قانون کتابخانه ملی و در تاسمانی^۱ بخشی از قانون کتابخانه‌هاست. در شیلی، کوبا، و نیجریه نیز قانون به شکل فرمان^۲ و یا حکم^۳ است (Lariviere, 2000). مؤسسه ملی‌ای که برای دریافت منابع واسپاری انتخاب می‌شود اغلب کتابخانه ملی کشورها (مانند فرانسه)، کتابخانه مجلس (ژاپن)، آرشیوهای ملی (سنگال و باهاماس)، یکی از کتابخانه‌های دولتی (چاد و غنا)، و به ندرت یکی از کتابخانه‌های مرکزی دانشگاه (کویت) است (Lariviere, 2000). در کشورهایی که قانون واسپاری دارند اساس مجموعه واسپاری ملی، انتشاراتی است که به منزله منابع کتابخانه‌ای تعریف می‌شود؛ این منابع عبارت‌اند از کتاب‌ها، مجلات، روزنامه‌ها، میکروفیلم‌ها، نت‌های چاپی موسیقی، نقشه‌ها، بروشورها، جزوه‌ها، و غیره. تا سال ۲۰۰۰، تعداد کمی از کشورها انتشارات الکترونیک را نیز در قوانینشان در نظر گرفته بودند؛ از جمله کانادا، دانمارک، فنلاند، فرانسه، و ژاپن (Lariviere, 2000). از زمانی که یونسکو در ۲۰۰۳ در «راهنمایی برای حفاظت میراث دیجیتال»^۴ برای ازدست‌دادن میراث مستند برخط هشدار داد، بسیاری از کشورها علاوه بر انتشارات الکترونیک، انتشارات برخط را نیز در قوانین واسپاریشان وارد و برای حفاظت و نگهداری محتوای برخط اقدام کرده‌اند؛ نیوزیلند، ژاپن، استرالیا، نروژ، اسپانیا، یونان، بریتانیا، کانادا، ایتالیا، و سنگاپور از این شمارند. در ایران نیز مانند سایر کشورها قوانین و مقرراتی مرتبط با واسپاری قانونی از ۱۲۸۴ (۱۳۲۳ قمری) تا ۱۳۹۵ از مراجع مختلفی مانند مجلس شورای ملی، هیئت وزیران، مجلس شورای اسلامی، نخست وزیر، شورای عالی انقلاب فرهنگی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در قالب ماده و یا تبصره‌ای از قانون، لایحه قانونی، آیین‌نامه، و یا بخشنامه وضع شده است.

بیان مسئله

واسپاری منابع در ایران اولین بار به طور غیررسمی در ۱۲۸۴ش و به طور رسمی در قانون مطبوعات مصوب ۱۲۸۶ش (۱۹۰۸) مطرح شده است. هرچند مطرح‌شدن واسپاری منابع در این قانون در زمان خود به نوعی تازه‌اندیشی و ابتکار عمل بوده است (واسپاری در استرالیا، که امروزه در زمینه واسپاری منابع به روز و پیشرفته به شمار می‌رود، اولین بار در ۱۹۱۲ ضمن قانون کپی‌رایت مطرح شده و ناشران کتاب‌ها ملزم به ارسال بهترین نسخه به کتابدار پارلمان مشترک‌المنافع^۵ بوده‌اند (National Library of

1. Tasmania

2. Decree

3. Ordinance

4. Guidelines for Preservation of Digital Heritage

5. The Librarian of the Commonwealth Parliament

(Australia, 2016)، اجرای قوانین واسپاری کاستی‌هایی داشته است. چنانچه پژوهش‌ها نشان می‌دهند همه منابع واسپاری نشده‌اند و ناشران، سازمان‌ها و مؤسسات مسئول به اجرای مصوبات واسپاری پایبند نبوده‌اند. صیرفی (۱۳۸۷)، قاسمی (۱۳۹۱)، و سپهری‌نیا (۱۳۹۳) در پژوهش‌های خود چگونگی اجرای قانون واسپاری آثار غیرکتابی، منابع کتابی، و نشریات را در کتابخانه ملی ایران بررسی کرده‌اند. نتایج این پژوهش‌ها نشان داد ۶۲/۹ درصد جامعه پژوهش آثار غیرکتابی، ۷۳/۸ درصد کتاب‌های چاپی، و ۳۲ درصد پایندهای بررسی‌شده در کتابخانه ملی ایران از طریق واسپاری دریافت شده‌اند. قاسمی و همکاران (۱۳۹۹) نیز در پژوهش خود مشخص کرده‌اند که میزان پایبندی ناشران و نهادهای مسئول پبایندها به مصوبات و قوانین واسپاری کمتر از ۵۰ درصد است. قاسمی (۱۳۹۹) در رساله دکتری خود، سیاست‌های واسپاری قانونی ده کتابخانه بزرگ جهان و کتابخانه ملی ایران را با استفاده از سیاهه واری در چهار بخش (۱) روش‌ها و رویه‌ها؛ (۲) دامنه شمول منابع؛ (۳) قلمرو جغرافیایی واسپاری؛ (۴) الزامات حقوقی و قانونی، با رویکرد کیفی و به شیوه تطبیقی بررسی کرده است. یافته‌ها نشان داد که در ایران، سیاست مدونی وجود ندارد یا اگر قانونی تدوین شده، از جامعیت کامل برخوردار نیست و برای واسپاری قالب‌های گوناگون منابع سیاست‌گذاری نشده است. پژوهش‌های فوق ضعف قوانین و مصوبات واسپاری را سبب اجرای ناقص واسپاری دانسته‌اند. پژوهش حاضر برآن است تا با بررسی و تحلیل متون قانونی واسپاری در ایران براساس «چهارچوب واسپاری قانونی» پیشنهادی ایفلا، نقاط قوت و ضعف آن‌ها را مشخص کند و پیشنهادهایی برای اصلاح ارائه دهد.

چهارچوب واسپاری قانونی پیشنهادی ایفلا

در کنگره بین‌المللی کتاب‌شناسی‌های ملی^۱ ۱۹۷۷ پاریس، تهیه پیش‌نویس مدل قانونی واسپاری پیشنهاد شد تا بتوان از آن در حکم پایه برای کشورهای عضو در کنترل کتاب‌شناسی ملی استفاده کرد. بنابراین جین لان^۲ در پژوهش خود قوانین واسپاری و ارتباط قانون حق مؤلف را با واسپاری بررسی کرد. او ضمن توجه به اهداف واسپاری، از قوانین بلژیک، کانادا، فرانسه، بریتانیا، نیوزیلند، اسپانیا، سوئد، و آمریکا استفاده کرد و در مواردی نیز به قوانین کشورهایمانند اتریش، دانمارک، یونان، ایتالیا، نروژ، آمریکای جنوبی، رومانی، اتحاد جماهیر شوروی سابق، و کشورهای آسیایی پرداخت. لان ابتدا قوانین مرتبط با منابع چاپی و سپس مرتبط با منابع غیرکتابی نظیر میکروفیلم‌ها و منابع دیداری - شنیداری را بررسی کرد. در سال ۱۹۸۱، یونسکو پژوهش لان را با عنوان «راهنمای قانون واسپاری»^۳ منتشر کرد. در این راهنما، فقط ۱۷ خط به منابعی با نام «فایل‌های داده ماشین‌خوان» اختصاص داده شده بود. این بخش با نام موارد آینده برای قانون واسپاری مشخص شده بود (Lariviere, 2000).

از سال ۱۹۸۱ تا ۲۰۰۰ بسیاری از قوانین واسپاری کشورها تجدیدنظر و بازنویسی شد (آلمان، اندونزی، و نروژ در ۱۹۹۰، فرانسه در ۱۹۹۲، سوئد در ۱۹۹۴، کانادا در ۱۹۹۵، آفریقای جنوبی در ۱۹۹۷، دانمارک در ۱۹۹۸ و ژاپن و فنلاند در ۲۰۰۰). در سال ۲۰۰۰، انتشارات الکترونیک و برخط نیز میراث منتشرشده ملی به‌شمار رفت (Lariviere, 2000). در سال ۲۰۰۰، گزارش لان بازنگری شد تا قوانین بیشتر و قالب‌های نوین نشر مانند انتشارات الکترونیکی را نیز شامل شود (Lariviere, 2000). لاریویه

1. International Congress on National Bibliographies

2. Jean Lunn

3. Guidelines for legal deposit legislation

«راهنمای قانون واسپاری»^۱ را بازنویسی و چهارچوب واسپاری قانونی را در فصل ۷ آن ارائه کرد. این چهارچوب متشکل از ۷ مؤلفه (اصالت/ منشأ آثار^۲، جامعیت^۳، واسپارنده^۴، مؤسسه واسپاری^۵، تعداد نسخه^۶، هزینه^۷، و زمان واسپاری^۸)، هفت اصل پایه، ویژگی‌های قانون، و منابع واسپاری است. جدول ۱ اجزای این چهارچوب را نشان می‌دهد.

جدول ۱- اجزای چهارچوب واسپاری قانونی پیشنهادی ایفلا

ردیف	اجزای چهارچوب	شرح
۱	مؤلفه‌ها	اصالت آثار. اصالت، ملیت یا مکان انتشار مانند اطلاعات نشر (ناشر، محل و تاریخ انتشار).
		جامعیت. چه منابعی باید موضوع واسپاری قانونی باشند.
		واسپارنده. طبق قانون واسپاری، همه تولیدکنندگان باید نسخه‌هایی از منابعی را که واسپاری شامل آن‌ها می‌شود به مؤسسه‌های واسپاری تحویل دهند.
		مؤسسه واسپاری. در بیشتر کشورها کتابخانه ملی مسئول واسپاری قانونی است.
		تعداد نسخه. برای اطمینان از وجود نسخه به‌منظور نگهداری و نیز استفاده پژوهشگر، حداقل دو نسخه باید واسپاری شود.
		هزینه. واسپاری قانونی رایگان است.
		زمان واسپاری. فرصتی است که به ناشر داده می‌شود تا منبع منتشرشده را به مؤسسه واسپاری تحویل دهد.
۲	اصول پایه	واسپاری قانونی باید الزام قانونی داشته باشد. واسپاری داوطلبانه اگرچه امکان‌پذیر است، پیشنهاد نمی‌شود.
		واسپاری قانونی باید مسئولیتی ملی مقرر شود. این قانون نباید برای دیگر نهادهای ملی، که سیستم واسپاری خود را دارند، مانع باشد.
		مجموعه واسپاری باید دارایی دولت محسوب شود. بنابراین مؤسسه واسپاری باید از هرگونه تلاشی برای نگهداری و حفاظت از منابعی که واسپاری می‌شوند امساک نکند.
		واسپاری قانونی باید تابع این اصل باشد؛ هر منبعی که منتشر می‌شود و در دسترس عموم قرار می‌گیرد موضوع واسپاری است؛ مگر اینکه استثنائاً قانون منبع خاصی را رد کرده باشد.
		هیچ هزینه یا مبلغ مالی برای واسپارنده در نظر گرفته نمی‌شود.
		دسترسی به مجموعه منابع واسپاری‌شده، در محل مؤسسه واسپاری یا از طریق امانت بین کتابخانه‌ای باید رایگان باشد؛ البته هزینه‌های اجرایی این اصل را نقض نمی‌کند.
		ممکن است لازم باشد قانون حق مؤلف درباره بازتولید برخی منابع برای حفاظت بلندمدت اصلاح شود.
۳	ویژگی‌های قانون	واسپاری می‌تواند در حکم قانون واسپاری مستقل و یا جزوی از قانون دیگری مانند قانون کتابخانه ملی باشد. اگر تصمیم بر آن است که واسپاری قانونی جزوی از قانون حق مؤلف باشد، لازم است تصریح شود بین واسپاری نسخه‌ها و واگذاری حق مؤلف پیوند مستقیمی نیست.
		قانون باید همه اصول پایه را منعکس کند.
		اهداف واسپاری قانونی باید واضح و مشخص در قانون بیان شود.

۱. براساس پیشگفتار این راهنما، لاریوه پروژه بازنویسی و گسترش «راهنمای قانون واسپاری» را زیر نظر کتابخانه ملی کانادا و با حمایت مالی یونسکو در ایفلا انجام داده است. گفتنی است که ایفلا این راهنما را در بخش منابع استاندارد و

مرجع برای واسپاری قانونی معرفی و کتابخانه‌های ملی را به استفاده از این راهنما برای تهیه شیوه‌نامه و قانون واسپاری ترغیب کرده است؛ بنابراین در این پژوهش برای مقوله‌بندی و کدگذاری محتوای متون واسپاری قانونی در ایران از مؤلفه‌ها و اصول این چهارچوب استفاده شد.

2. Origin of the publication
3. Comprehensiveness
4. Depositor
5. Depository
6. Number of copies
7. Compensation
8. Time of deposit

ردیف	اجزای چهارچوب	شرح
		قانون واسپاری باید اجراشدنی باشد و برای ناقضان جریمه در نظر گرفته باشد.
		زبان قانون باید واضح، دقیق، مختصر و آسان خوان باشد. باید از ابهام اجتناب شود.
		برای اطمینان از فهم منظور قانون‌گذار، باید تعاریف واضح و روشنی از واژه‌ها و اصطلاحات استفاده شده در قانون ارائه شود.
۴	منابع واسپاری	۱. کتاب‌های چاپی و الکترونیکی برخط و غیربرخط؛ ۲. نت‌های موسیقی در قالب چاپی و الکترونیکی؛ ۳. نشریات چاپی و الکترونیک برخط و غیربرخط؛ ۴. جزوه‌ها و تیراژآپارها؛ ۵. شمایل‌ها؛ ۶. انتشارات دولتی؛ ۷. نقشه‌ها؛ ۸. میکروفرم‌ها؛ ۹. منابع دیداری - شنیداری.

روش پژوهش

در این پژوهش، ۲۰ مدرک قانونی مصوب واسپاری از ۱۳۲۳-۱۳۳۴ق/ ۱۲۸۴-۱۳۹۵ش براساس اجزای «چهارچوب واسپاری قانونی» پیشنهادی ایفلا تحلیل محتوا شد؛ به این ترتیب که اجزای چهارچوب یعنی مؤلفه‌ها و اصول پایه و منابع، مقوله‌های اصلی و عناصر ذیل هر یک از آن‌ها از جمله «اصالت آثار»، «جامعیت» و...، مقوله‌های فرعی در نظر گرفته شد. هر مدرک قانونی «واحد تحلیل» و هر عبارت متن «واحد ثبت» در نظر گرفته شد. سپس متون با استفاده از نرم‌افزار مکس.کیو.دی.ای^۱ مقوله‌بندی و کدگذاری شد. برای سنجش روایی، دو نفر از اعضای هیئت علمی و نیز دو دانشجوی آشنا به موضوع کدها را مرور کردند و نظراتشان اعمال شد. همچنین برای تعیین پایایی از روش درصد توافق استفاده شد؛ به این ترتیب که ۴ مدرک کدگذاری شده در اختیار دو فرد آشنا به موضوع برای کدگذاری قرار داده شد. پس از کدگذاری، میزان توافق با استفاده از فرمول توافق درصدی محاسبه شد. این میزان برای کدگذار اول ۰/۹۱ و برای کدگذار دوم ۰/۸۸ به دست آمد.

یافته‌ها

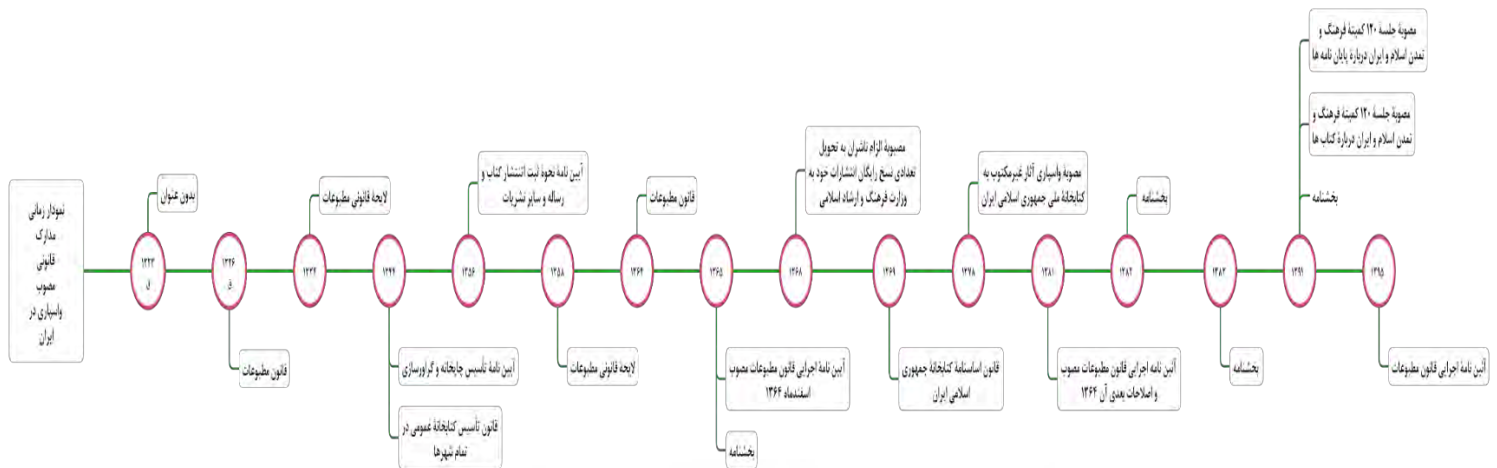
در ایران از تاریخ ۱۲۸۴ش تاکنون، ۲۰ مدرک مرتبط با قانون واسپاری منابع اعم از کتاب، پایندها، منابع غیرکتابی، منابع الکترونیک، و پایان‌نامه‌ها منتشر شده است. جدول ۲ مراجع صدور این اسناد را نشان می‌دهد.

جدول ۲- مراجع صدور مدارک قانونی واسپاری

نام مرجع	وزیر علوم	مجلس شورای ملی	هیئت وزیران	شورای انقلاب	مجلس شورای اسلامی	نخست وزیر	شورای عالی انقلاب فرهنگی	اسلامی	وزارت فرهنگ و ارشاد	وزارت ارشاد اسلامی	ریاست جمهوری
تعداد سند	۱	۳	۴	۱	۲	۱	۴	۲	۲	۲	۲

جدول ۲ نشان می‌دهد در بیش از یک قرن، مراجع مختلف قانون واسپاری هر یک از انواع منابع کتابخانه‌ای را تصویب و برای اجرا ابلاغ کرده‌اند. اولین آن‌ها اعلام عمومی وزیر علوم در ۱۳۲۳ق به «مصنفان و مؤلفان و چاپخانه‌های دارالخلافه» برای ارسال «یک نسخه از نتایج اثر خود یا دیگران، مجانی و به رسم یادگار» به کتابخانه دارالفنون است. دیگر مدارک از ۱۳۲۶-۱۳۳۵ق/

۱۲۸۶-۱۳۹۵ش در قالب ماده یا تبصره‌ای از قانون، لایحه، آیین‌نامه و یا بخشنامه صادر شده است. شکل ۱ نمودار زمانی تصویب قانون واسپاری را نشان می‌دهد.

شکل ۱- نمودار زمانی مدارک قانونی مصوب واسپاری در ایران

شکل ۱ نشان می‌دهد مفهوم واسپاری قانونی طی سال‌ها عموماً ذیل قانون و لوایح مطبوعات (۶ مدرک قانونی در سال‌های ۱۳۲۶ق، ۱۳۳۴، ۱۳۵۸، ۱۳۶۴، ۱۳۸۱، ۱۳۹۵) به تصویب رسیده است. منظور از واژه **مطبوعات** در «قانون مطبوعات» مورخ ۱۳۲۶ق آنچه که طبع (= چاپ) می‌شود است.^۱ مفهوم واسپاری در این قانون برای کتاب‌ها (ذیل ماده ۵ فصل ۲) و روزنامه‌ها (ذیل ماده ۹ فصل ۳) جداگانه قید شده است. در دیگر قوانین واژه مطبوعات تعریف شده است و منظور از آن روزنامه‌ها، مجله‌ها، و نشریات ادواری است. مفهوم واسپاری ضمن سه «آیین‌نامه تأسیس چاپخانه و گراورسازی» در ۱۳۴۴، «آیین‌نامه نحوه ثبت انتشار کتاب و رساله و سایر نشریات» در ۱۳۵۶، و «آیین‌نامه اجرایی قانون مطبوعات مصوب اسفندماه ۱۳۶۴» در ۱۳۶۵ مطرح شده است. این مفهوم ضمن دو قانون «تأسیس کتابخانه عمومی در تمام شهرها» در ۱۳۴۴ و «اساسنامه کتابخانه جمهوری اسلامی ایران» در ۱۳۶۹ نیز مطرح شده است. چهار مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» در ۱۳۶۸، «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» در ۱۳۷۸ و «مصوبه جلسه ۱۲۰ کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران» برای پایان‌نامه‌ها و کتاب‌ها در ۱۳۹۱ نیز درباره مفهوم واسپاری است. همچنین واسپاری در ۴ مدرک (در سال‌های ۱۳۶۵، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، و ۱۳۹۱) در قالب بخشنامه برای اجرا ابلاغ شده است. با بررسی متن این مدارک مشخص شد که فقط در یک مدرک واژه «واسپاری»^۲ به کار برده شده است: مصوبه «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران». حال آنکه این واژه از سال ۱۳۵۷ در متون مرجع رشته علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی^۳ دیده می‌شود. واژه

۱. مطبوعات در برخی واژه‌نامه‌ها از جمله فرهنگ روز سخن عبارت است از: ۱. روزنامه‌ها، مجله‌ها، و نشریات ادواری ۲. مجموعه کتاب‌های چاپ‌شده. در قانون مذکور، واژه مطبوعات در معنای دوم نیز صادق است.

«واسپاری» تا سال ۱۳۶۵ در معنای امانت^۱ به کار رفته است. «واسپاری» اولین بار در اصطلاحنامه کتابداری این گونه تعریف شده است: «روشی که بموجب آن و بحکم قانون بعضی از کتابخانه‌ها مجاز هستند که یک یا چند نسخه از کتاب یا انتشارات چاپ شده در مملکت را به رایگان دریافت کنند» (سلطانی و راستین، ۱۳۶۵).^۲ با وجود این، این واژه در مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» در ۱۳۶۸ و در «اساسنامه کتابخانه جمهوری اسلامی ایران» در ۱۳۶۹ به کار نرفته است.

در حال حاضر، مدارک «قانون مطبوعات» مصوب ۱۳۲۶ق، «لایحه قانونی مطبوعات» مصوب ۱۳۵۸، «آیین‌نامه اجرایی قانون مطبوعات» مصوب ۱۳۶۴ و اصلاحات بعدی آن در سال ۱۳۸۱ منسوخ شده‌اند و دیگر قانون‌ها برای اجرای واسپاری قابل استنادند. برای اجرای واسپاری در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، به چهار مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی»، «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» و «مصوبه جلسه ۱۲۰ کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران» برای پایان‌نامه‌ها و کتاب‌ها و نیز بخشنامه‌های مورخ ۱۳۶۵، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، و ۱۳۹۱ استناد می‌شود.

مؤلفه‌های چهارچوب واسپاری در متون واسپاری ایران

نتایج تحلیل محتوای ۲۰ مدرک با استفاده از مقوله مؤلفه‌های چهارچوب واسپاری قانونی پیشنهادی ایفلا در جدول ۳ آمده است.

جدول ۳- مؤلفه‌های واسپاری در مدارک قانونی ایران

ردیف	مؤلفه‌ها		اصالت آثار	جامعیت	واسپارنده	مؤسسه واسپاری	تعداد نسخه‌ها	هزینه	زمان واسپاری
	نام مدرک / تاریخ								
۱	بدون نام / ۱۳۲۳ق		✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۲	قانون مطبوعات / ۱۳۲۶ق		✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۳	لایحه قانونی مطبوعات / ۱۳۳۴		✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۴	آیین‌نامه تأسیس چاپخانه و گراورسازی / ۱۳۴۴		✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۵	قانون تأسیس کتابخانه عمومی در تمام شهرها / ۱۳۴۴		✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۶	آیین‌نامه نحوه ثبت انتشار کتاب و رساله و سایر نشریات / ۱۳۵۶		✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۷	لایحه قانونی مطبوعات / ۱۳۵۸		✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۸	قانون مطبوعات / ۱۳۶۴		✓	✓	✓	✓	✓	-	-
۹	آیین‌نامه اجرایی قانون مطبوعات مصوب اسفندماه ۱۳۶۵ / ۱۳۶۴		✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۱۰	بخشنامه / ۱۳۶۵		✓	✓	✓	✓	✓	-	✓

۱. امانت برابر با charging و to circulate.

۲. نگارنده براساس جدول گاه‌شمار تدوین مفاهیم کتابداری و اطلاع‌رسانی در ایران در طرح پژوهشی با عنوان «بررسی فرایند شکل‌گیری واژه‌نامه‌ها، اصطلاحنامه‌ها و دانشنامه‌های منتشرشده در حوزه کتابداری و اطلاع‌رسانی» به کوشش پریسا پاسپار و سودابه نوردی، ۱۳۹۹، منابع مرجع (واژه‌نامه، اصطلاحنامه، و دایرة المعارف) رشته را برای واژه «واسپاری قانونی» بررسی کرده است تا بتواند مکان و زمانی را که اولین بار این واژه در منابع مرجع تخصصی رشته به کار رفته است بیابد.

ردیف	مؤلفه‌ها	اصالت	جامعیت	واسپارنده	مؤسسه	تعداد	هزینه	زمان واسپاری
۱۱	مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» / ۱۳۶۸	✓	✓	✓	✓	✓	✓	-
۱۲	قانون اساسنامه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران / ۱۳۶۹	-	✓	-	✓	✓	-	-
۱۳	مصوبه «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» / ۱۳۷۸	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
۱۴	آیین‌نامه اجرایی قانون مطبوعات مصوب ۱۳۶۴ و اصلاحات بعدی آن / ۱۳۸۱	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۱۵	بخشنامه / ۱۳۸۲	✓	✓	✓	✓	-	-	-
۱۶	بخشنامه / ۱۳۸۳	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
۱۷	مصوبه جلسه ۱۲۰ کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران درباره پایان‌نامه‌ها / ۱۳۹۱	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
۱۸	مصوبه جلسه ۱۲۰ کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران درباره کتاب‌ها / ۱۳۹۱	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۱۹	بخشنامه / ۱۳۹۱	✓	✓	✓	✓	✓	-	-
۲۰	آیین‌نامه اجرایی قانون مطبوعات / ۱۳۹۵	✓	✓	✓	✓	✓	-	✓
۲۱	مجموع	۱۹	۲۰	۱۹	۲۰	۱۹	۴	۹

برپایه داده‌های جدول ۲ مؤلفه‌های واسپاری «جامعیت» و «مؤسسه واسپاری» در هر ۲۰ مدرک آورده شده است. در مؤلفه جامعیت پرسش اصلی این است که چه منابعی باید موضوع الزام واسپاری باشد؛ قانون زمانی از جامعیت لازم بهره‌مند است که همه انواع محمل‌های اطلاعاتی را شامل شود. عباراتی که در متن مدارک به مؤلفه جامعیت اشاره داشته‌اند از این قرارند: «اثر؛ کتاب و روزنامه؛ نشریه اعم از روزنامه و مجله؛ جراید و مجلات و نشریات و اوراق تبلیغاتی و اعلاناتی؛ کتب و رسالات؛ نشریه؛ کتب منتشره و نشریات؛ آثار مکتوب و غیرمکتوب اعم از کتب، نشریات ادواری، جزوه، بروشور، گزارش‌های علمی و تحقیقاتی، تمبر و امثال این‌ها؛ آثار غیرمکتوب (... انتشارات الکترونیکی از جمله کتاب‌های متنی، کتاب‌های تصویر ساکن و متحرک، کتاب‌های گویا، و...)، مواد شفاف (میکروفرم‌ها، اسلاید، و غیره، عکس‌ها، پوسترها و نقشه‌ها)؛ کتاب‌ها؛ کلیه آثار تولیدشده از قبیل کتابچه راهنما، عکس، پوستر، فیلم و نوارکاست، کارت دعوت، خبرنامه و... پیرامون برگزاری جشنواره‌های فرهنگی و هنری، همایش‌ها، سمینارها، نمایشگاه‌های (بین‌المللی، منطقه‌ای و استانی)، هفته‌نامه‌های فرهنگی و بزرگداشت‌ها؛ پایان‌نامه‌های دانشجویان و طلاب؛ لوح فشرده کتب؛ گزارش پژوهش‌های انجام‌شده؛ رسانه‌هایی که به صورت چاپی یا لوح فشرده منتشر می‌شوند (رسانه‌های داخلی سازمان‌ها و مؤسسات دولتی، عمومی و بخش خصوصی)».

۱. در «قانون تأسیس کتابخانه عمومی در تمام شهرها» منظور از نشریه کتب، مجلات و روزنامه‌ها و در «آیین‌نامه نحوه ثبت انتشار کتاب و رساله و سایر نشریات» منظور از نشریه کتاب و رساله و سایر نشریات است، اما در مابقی مدارک

منظور از نشریه همان روزنامه‌ها و مجلات است.

به اتکای عبارات مرتبط با مؤلفه جامعیت چهارچوب واسپاری قانونی گفتنی است در اغلب موارد، واژه یا عبارت به کاررفته با در نظر گرفتن زمان تصویب و محمل‌های اطلاعاتی رایج در آن زمان، جامع و انعطاف‌پذیر بوده است. به نظر می‌رسد جامع‌ترین آن‌ها عبارت‌های «آثار مکتوب و غیرمکتوب» و «آثار غیرمکتوب» به همراه توضیح بعد از آن‌ها در دو مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» و «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» است. اما ظاهراً با وجود ذکر مصداق آثار مکتوب و غیرمکتوب و نیز استفاده از عبارت «امثال اینها» و نشان «...»، واسپاری آثاری که در متن این مدارک ذکر نشده مبهم است و در سال‌های بعد مدارک قانونی دیگری تصویب شده است. برای نمونه، بخشنامه وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به معاونت‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات تابعه و ادارات کل ستادی و استانی مبنی بر ارسال دو نسخه از کلیه آثار تولیدشده، از قبیل کتابچه راهنما، عکس، پوستر، فیلم و نوارکاست، کارت دعوت، خبرنامه و غیره پیرامون برگزاری جشنواره‌های فرهنگی و هنری، همایش‌ها، سمینارها، نمایشگاه‌ها (بین‌المللی، منطقه‌ای و استانی)، هفته‌نامه‌های فرهنگی و بزرگداشت‌ها به سازمان اسناد و کتابخانه ملی. یا بخشنامه ریاست جمهوری به کلیه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی مبنی بر ارسال دو نسخه از گزارش پژوهش‌های انجام‌شده به همراه لوح فشرده (CD) به سازمان اسناد و کتابخانه ملی. نمونه دیگر بند الف مصوبه «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» است که با وجود جامعیت عبارت «انتشارات الکترونیک» و نیز نشان «...» در پایان بند، این مصوبه برای واسپاری منابع وبی اجرشدنی نیست و آرشیوسازی وب در کتابخانه ملی مستلزم تصویب قانون واسپاری منابع وبی است؛ بنابراین برای جلوگیری از ابهام و نیز وضوح قانون، مناسب است ضمن به‌کاربردن واژه‌های جامع، مصداق همه انواع محمل‌های اطلاعاتی در قانون ذکر شود.

مؤسسه واسپاری، سازمان یا مؤسسه‌ای است که منابع واسپاری شده را دریافت، سازمان‌دهی، نگهداری و حفاظت می‌کند و در نهایت در دسترس عموم قرار می‌دهد. مؤسساتی که در متن مدارک به‌منزله مؤسسه واسپاری ذکر شده‌اند عبارت‌اند از:

- کتابخانه دارالفنون (۱۳۲۳ق)؛
- کتابخانه ملی (اما واسپارنده باید ابتدا دو نسخه را در پایتخت «نزد وزارت علوم و در سایر بلاد به شعب وزارت علوم و اداره معارف» بفرستد) (۱۳۲۶ق)؛
- دادستان شهرستان، فرماندار محل (در مرکز به اداره مطبوعات وزارت کشور)، فرهنگ محل (در مرکز به اداره کل نگارش وزارت فرهنگ)، کتابخانه ملی تهران، و کتابخانه مجلسین (۱۳۳۴)؛
- در مرکز به وزارت اطلاعات (اداره مطبوعات) و در استان‌ها به اداره اطلاعات و رادیو استان‌ها، در مرکز برحسب مورد به وزارت فرهنگ و هنر و یا وزارت آموزش و پرورش و در شهرستان‌ها به اداره فرهنگ و هنر و یا آموزش و پرورش (۱۳۴۴)؛
- کتابخانه عمومی شهر و لاقل چهار نسخه در اختیار وزارت فرهنگ و هنر می‌گذارند که بین کتابخانه‌های عمومی شهرستان‌ها تقسیم شود (۱۳۴۴)؛
- کتابخانه ملی (۱۳۵۶)؛
- کتابخانه ملی، کتابخانه مجلس شورای ملی، دادستان شهرستان و وزارت ارشاد ملی (اداره مطبوعات داخلی و مرکز جمع‌آوری اسناد و مدارک) (۱۳۵۸)؛
- وزارت ارشاد اسلامی (۱۳۶۴)؛

- کتابخانه ملی ایران (۱۳۶۵)؛
 - در تهران به وزارت ارشاد اسلامی و در شهرستان‌ها و ادارات ارشاد اسلامی استان مربوطه (۱۳۶۵)
 - وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مکلف است که نسخه‌های مزبور را به ترتیب میان کتابخانه ملی ایران، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، مرکز اسناد انقلاب اسلامی و کتابخانه‌های عمومی دیگر توزیع کند) (۱۳۶۸)؛
 - کتابخانه ملی (۱۳۶۹) و (۱۳۷۸)؛
 - در تهران به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و در شهرستان‌ها به اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان مربوط (۱۳۸۱)؛
 - سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی (۱۳۸۲)، (۱۳۸۳)، (۱۳۹۱)؛
 - در تهران وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و در شهرستان‌ها به اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان مربوط (۱۳۹۵).
- برپایه داده‌ها در ۱۳ مدرک، کتابخانه ملی (اگر کتابخانه دارالفنون را که مجموعه آن در زمان تأسیس کتابخانه ملی بخشی از مجموعه کتابخانه را تشکیل داد در نظر بگیریم، ۱۴ مدرک) مؤسسه واسپاری است. در مدرک سال ۱۳۶۸، دست‌کم ۷ مرکز به‌منزله مؤسسه واسپاری مشخص شده‌اند، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مسئول دریافت و توزیع نسخ واسپاری مشخص شده است. البته بعدها وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی کتابخانه ملی را به توزیع نسخ واسپاری شده میان مؤسسه‌های نامبرده مأمور کرده است. با وجود این، انتخاب وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در حکم مؤسسه واسپاری در متن قانون، می‌تواند یکی از عوامل ضعف اجرای قانون باشد. البته در متن مدارک سال‌های بعد از ۱۳۶۸، به استثنای «آیین‌نامه اجرایی قانون مطبوعات» (مصوب ۱۳۹۵)، کتابخانه ملی در حکم مؤسسه واسپاری مشخص شده است.
- مؤلفه‌های اصالت آثار، واسپارنده و تعداد نسخه‌ها نیز در ۱۹ مدرک آورده شده است. اصالت یا مکان انتشار هر منبع مسئله مهمی است که باید هنگام تشکیل مجموعه ملی در نظر گرفته شود. اطلاعات نشر مانند ناشر، محل و تاریخ انتشار، در تصمیم‌گیری درباره در نظر گرفتن یک منبع در واسپاری مهم است. قانون واسپاری اغلب شامل انتشارات منتشر شده درون کشور می‌شود و در واقع به مرزهای جغرافیایی یک کشور محدود است. واسپاری در برخی کشورها انتشارات همه نویسندگان، چاپگرها، ناشران و واردکنندگان را دربر می‌گیرد. چنانچه انتشارات اتباع کشور در خارج از مرزها نیز مدنظر باشد، در چهارچوب واسپاری قانونی توصیف و تصریح می‌شود. مؤلفه اصالت آثار، به استثنای «قانون اساسنامه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران»، در مابقی مدارک آورده شده است. مرور اطلاعات مربوط به اصالت آثار در این مدارک مشخص می‌کند که واسپاری در ایران نیز به مرزهای جغرافیایی آن محدود است و انتشارات منتشر شده در ایران را شامل می‌شود.
- طبق قوانین واسپاری همه تولیدکنندگان منابعی که مشمول واسپاری می‌شود (واسپارنده‌ها) باید نسخه‌هایی را به مؤسسه‌های واسپاری تحویل دهند. برای اینکه همه منابع منتشر شده واسپاری شوند، مهم است که واژه «ناشر» به‌گونه‌ای تعریف شود که تا جای ممکن، ناشران تجاری و خصوصی و دولتی را نیز دربر گیرد. همچنین لازم است تعریف به‌گونه‌ای باشد که تولیدکنندگان همه انواع منابع غیرکتابی را اعم از انتشارات الکترونیک ملموس و غیرملموس دربر گیرد. واسپارنده‌های متن مدارک عبارت‌اند از: چاپ‌کننده، مدیران روزنامه‌ها و مجلات، مدیران چاپخانه‌ها، مؤلفان و ناشران کتب و مجلات و روزنامه‌های شهر، وزارتخانه‌ها و مؤسسات دولتی، مدیران مسئول مطبوعات، کلیه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی، ناشران

مطبوعات، کلیه ناشران دولتی و غیردولتی، کلیه تولیدکنندگان دولتی و غیردولتی آثار غیرمکتوب، ناشران نشریات داخلی سازمان‌ها و مؤسسات، کلیه مراکز آموزشی و پژوهشی دولتی و غیردولتی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، کلیه دستگاه‌های اجرایی، مدیران مسئول رسانه‌هایی که به صورت چاپی یا لوح فشرده منتشر می‌شود، ناشران رسانه‌های داخلی سازمان‌ها و مؤسسات دولتی، عمومی و بخش خصوصی، مدیر، معاونت‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات تابعه و ادارات کل ستادی و استانی. مرور واسپارنده‌ها نشان می‌دهد در طول زمان واژه‌های به‌کاررفته اعم‌تر شده و استفاده از واژه «کلیه» در متن قانون ناظر بر این مسئله است. همچنین استفاده از واژه‌های «دولتی»، «غیردولتی»، «عمومی»، «خصوصی»، «ستادی»، و «استانی» در امتداد هم در متن قانون، نشان‌دهنده تأکید و تلاش مراجع قانونی برای جلوگیری از ابهام و ضمانت اجرایی قانون است.

اغلب برای اطمینان از وجود نسخه به‌منظور نگهداری و نیز استفاده پژوهشگر، واسپاری دست‌کم دو نسخه ذکر می‌شود (مؤلفه تعداد نسخه). این مؤلفه در ۳ مدرک یک نسخه، در ۱۱ مدرک دو نسخه، و در مابقی مدارک بیش از دو نسخه ذکر شده است. تعداد نسخه فقط در یک مدرک (بخشنامه سال ۱۳۸۲ به کلیه وزارتخانه‌ها، سازمان‌ها، مؤسسات دولتی و نهادهای انقلاب اسلامی برای ارسال کتاب‌هایی که در وجین مجموعه خود بی‌استفاده هستند به کتابخانه ملی) ذکر نشده است. گفتنی است با توجه به محتوای این قانون، ذکر تعداد نسخه لازم نیست. بنابراین، واسپاری دست‌کم دو نسخه در ۱۶ مدرک قید شده است.

زمان واسپاری فرصتی است که به واسپارنده داده می‌شود تا منبع منتشرشده را واسپاری کند؛ این امر در کشورهای مختلف، متفاوت است. این مؤلفه در ۹ مدرک با عبارت‌هایی مانند «در موقع انتشار...»، «به محض انتشار»، «بلافاصله پس از چاپ»، «قبل از صحافی»، «پس از چاپ و انتشار بلافاصله...»، «بلافاصله پس از انتشار»، «همزمان با خروج هر شماره»، «بعد از صدور مجوز»، و «بلافاصله پس از چاپ و یا تکثیر هر شماره... و همزمان با خروج هر شماره... از چاپخانه یا مرکز تکثیر» ذکر شده است. باین‌حال، این مؤلفه در دو مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» و «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» که درحال حاضر قوانین مرجع واسپاری در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران‌اند، ذکر نشده است. چنانچه قاسمی (۱۳۹۹) در نتایج پژوهش خود ذکر کرده است، درحال حاضر کتاب‌ها قبل از توزیع عمومی و مطبوعات هم‌زمان با توزیع واسپاری می‌شوند و مطبوعات نیز هم‌زمان با توزیع موظف به واسپاری هستند. زمان واسپاری در الگوی پیشنهادی وی حداکثر ۷ تا ۱۰ روز بعد از توزیع ذکر شده است.

در مؤلفه هزینه، هزینه واسپاری مطرح می‌شود. با درنظرداشتن اینکه هدف واسپاری خدمت‌رسانی، حفاظت و دسترس‌پذیری مدارک اقتصادی، اجتماعی، علمی و آموزشی برای نسل‌های آینده است، واسپاری منابع عموماً رایگان است و در چهارچوب واسپاری قانونی ذکر می‌شود. این مؤلفه در ۴ مدرک ذکر شده است. اگرچه می‌توان از افعالی مانند «برای ضبط... می‌فرستد»، «فرستاده می‌شود»، «مکلفند... تسلیم نمایند»، «مکلفند... ارسال دارند»، «مکلفند... بفرستند»، «تحویل دارند»، «تحویل دهند»، «به ارسال... اقدام نمایند»، و «در اختیار... قرار دهند» برداشت کرد که واسپاری رایگان است. با توجه به اینکه قانون باید روشن باشد، نبود واژه رایگان یا مجانی در متن بیشتر قوانین موجب ابهام می‌شود.

اصول پایه چهارچوب واسپاری در متون واسپاری ایران

نتایج تحلیل محتوای متون براساس مقوله اصول پایه چهارچوب واسپاری قانونی پیشنهادی ایفلا به شرح زیر است: براساس اصل اول، واسپاری قانونی باید الزام قانونی داشته باشد. واسپاری داوطلبانه، اگرچه امکان‌پذیر است، پیشنهاد نمی‌شود. مصوب‌شدن متون واسپاری بررسی‌شده در مراجع قانونی، الزام قانونی واسپاری در ایران را نشان می‌دهد. همچنین این اصل در متن ۱۵ مدرک با عباراتی مانند «چاپ‌کننده به موجب این فصل ملتزم شرعی است»، «مکلفند»، «لازم است»، «باید»، «موظفند»،

«می‌بایست»، «مقتضی است»، و «الزامی است» مطرح شده است. باین‌حال، چنانچه در پژوهش‌های صیرفی (۱۳۸۷)، قاسمی (۱۳۹۱)، و سپهری‌نیا (۱۳۹۳)، و قاسمی و همکاران (۱۳۹۹) مشخص شد، با وجود قوانین واسپاری در ایران، واسپاری منابع کامل انجام نمی‌گیرد و این قوانین ضمانت اجرایی ندارند.

براساس اصل دوم، واسپاری قانونی باید مسئولیتی ملی مقرر شود. این قانون نباید برای دیگر نهادهای ملی، که سیستم واسپاری قانونی خود را دارند، مانع باشد. با مرور متن کلیه قوانین، گفتنی است اجرای ۴ مصوبه مورخ ۱۳۶۸، ۱۳۷۸ و ۱۳۹۱ و نیز بخشنامه‌های مورخ ۱۳۶۵، ۱۳۸۲، ۱۳۸۳، و ۱۳۹۱ برای واسپاری منابع در کتابخانه ملی، مانعی برای اجرای دیگر قوانین از جمله «قانون مطبوعات» مورخ ۱۳۶۴ در وزارت ارشاد اسلامی و نیز «قانون تأسیس کتابخانه عمومی در تمام شهرها» در کتابخانه‌های عمومی نیست.

طبق اصل سوم، مجموعه واسپاری باید دارای دولت محسوب شود. بنابراین مؤسسه واسپاری باید از هرگونه تلاشی برای نگهداری و حفاظت از منابعی که واسپاری می‌شوند امساک نکند. در ارتباط با این اصل، فقط در متن بخشنامه‌های مورخ ۱۳۶۵، ۱۳۸۳، و ۱۳۹۱ به وظیفه کتابخانه ملی مبنی بر گردآوری، طبقه‌بندی، نگهداری و فراهم‌آوری دسترسی به آثار چاپ‌شده در ایران و اهمیت این وظیفه اشاره شده است. همچنین در بند «ی» ماده ۷ «قانون اساسنامه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» برنامه‌ریزی برای دریافت کلیه آثار مکتوب و غیرمکتوب ذکر شده است.

طبق اصل چهارم، هر منبعی که منتشر می‌شود و در دسترس عموم قرار می‌گیرد موضوع واسپاری است؛ مگر اینکه استثنائاً قانون منبع خاصی را رد کرده باشد. مرور بخشنامه‌ها، مصوبه‌ها، آیین‌نامه‌ها و قوانین مرتبط با واسپاری قانونی مشخص می‌کند که فقط مدارک قانونی اولیه کتاب‌ها و نشریاتی که منتشر می‌شده‌اند و در دسترس عموم قرار می‌گرفتند موضوع واسپاری بوده‌اند، اما با گذشت زمان کلیه آثار مکتوب و غیرمکتوب اعم از کتب، نشریات ادواری، گزارش‌های علمی و تحقیقاتی، انتشارات الکترونیک، مواد شفاف، عکس‌ها، پوسترها و نقشه‌ها، و همچنین پایان‌نامه‌ها موضوع واسپاری قرار گرفته‌اند.

طبق اصل پنجم، هیچ هزینه یا مبلغ مالی برای واسپارنده در نظر گرفته نمی‌شود. در متون واسپاری قانونی هیچ اطلاعاتی در این زمینه ذکر نشده است. طبق آنچه در عمل نیز در سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران اجرا می‌شود واسپارنده برای نگهداری و حفاظت منابع واسپاری‌شده هزینه‌ای نمی‌پردازد.

طبق اصل ششم، دسترسی به مجموعه منابع واسپاری‌شده در محل مؤسسه واسپاری یا از طریق امانت بین کتابخانه‌ای باید رایگان باشد. البته هزینه‌های اجرایی این اصل را نقض نمی‌کند. در هیچ‌یک از مدارک قانونی بررسی شده، شرایط دسترسی منابع موضوع واسپاری ذکر نشده است.

طبق اصل هفتم، ممکن است لازم باشد قانون حق مؤلف درباره بازتولید برخی منابع برای حفاظت بلندمدت اصلاح شود. مسئله حق مؤلف به استثنای «مصوبه جلسه ۱۲۰ کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران درباره کتاب‌ها» در هیچ‌یک از متون بررسی شده ذکر نشده است. در مصوبه مذکور نیز برای رعایت حق مؤلف، فقط تصویربرداری اشخاص حقیقی و حقوقی از لوح فشرده کتاب‌ها تا یک‌سال ممنوع شده است.

منابع در متون واسپاری ایران

منابع واسپاری در این متون عبارت‌اند از: کتاب‌ها، نشریات، جزوه، بروشور، گزارش‌های علمی و تحقیقاتی، تمبر، انتشارات الکترونیکی (کتاب‌های متنی، کتاب‌های تصویر ساکن و متحرک، کتاب‌های گویا)، مواد شفاف (میکروفرم‌ها و اسلاید)، عکس‌ها، پوسترها، و نقشه‌ها، کتابچه راهنما، فیلم و نوارکاست، کارت دعوت، خبرنامه پیرامون برگزاری جشنواره‌های فرهنگی و هنری،

همایش‌ها، سمینارها، نمایشگاه‌های بین‌المللی، منطقه‌ای و استانی، هفته‌نامه‌های فرهنگی و بزرگداشت‌ها، پایان‌نامه‌ها و لوح فشرده کتاب‌ها، و گزارش پژوهش‌های انجام‌شده. با این حال نت‌های موسیقی، شمایل‌ها، انتشارات برخط و منابع دیداری - شنیداری - از جمله مواردی هستند که در متون واسپاری قانونی ایران ذکر نشده‌اند. همچنین منابع ضمیمه مناسب انتشارات الکترونیک برخط و غیربرخط، از جمله نرم‌افزاری که در آن بازخوانی می‌شوند، نیز باید همراه این منابع واسپاری شود. این امر در مصوبه ۱۳۷۸ نادیده گرفته شده است. قاسمی (۱۳۹۹) در الگوی پیشنهادی، فهرست کاملی از منابعی که باید واسپاری شوند و نیز منابعی که از واسپاری معافند آورده است.

نتیجه‌گیری

مرور تغییرات و تصویب مصوبه‌ها طی سال‌ها - از جمله مصوبه «الزام ناشران به تحویل تعدادی نسخ رایگان انتشارات خود به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی» در ۱۳۶۸ و در پی آن، مصوبه «واسپاری آثار غیرمکتوب به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران» در ۱۳۷۸ - نشان می‌دهد که مسئولان فرهنگی و کتابداران، واسپاری منابع را لازم و مهم دانسته و برای تصویب قوانین روزآمد تلاش کرده‌اند. چنانچه برای سازگاری با تغییرات دنیای نشر امروز و انتشار اطلاعات در فضای وب از جمله وبگاه‌ها، اصلاح مصوبه‌های پیشین و یا تصویب مصوبه‌ای برای واسپاری انتشارات برخط ضروری است.

گوناگونی مراجع صدور متون مرتبط با واسپاری و قالب‌های متفاوت آن‌ها (مصوبه، آیین‌نامه، بخشنامه، لایحه) از جمله دلایل اجرای ناقص واسپاری قانونی است؛ چه بسا ضمانت اجرای واسپاری قانونی مستلزم وجود قانونی منسجم، یکپارچه و کامل برای واسپاری انواع منابع باشد.

براساس یافته‌های پژوهش، پنج مؤلفه اصالت آثار، جامعیت، اسپارنده، مؤسسه واسپاری و تعداد نسخه‌ها دست‌کم در نوزده مدرک ذکر شده است. دو مؤلفه هزینه و زمان واسپاری در بیش از نیمی از مدارک ذکر نشده است. نبود این دو مؤلفه در متن بیشتر قوانین می‌تواند در اجرای ناقص واسپاری قانونی مؤثر باشد.

اغلب ضمانت‌اجرایی قوانین منوط به قید شروط و یا تعیین مجازات (جریمه) برای ناقضان است. این مسئله به استثنای قانون مطبوعات ۱۳۲۶ قمری در دیگر مدارک قید نشده است. همین امر موجب شده که با وجود ذکر پنج مؤلفه در نوزده مدرک در حکم نقاط قوت قوانین، متون مذکور در عمل ضمانت‌اجرایی نداشته باشند.

بسیاری ناشران به سبب مبهم‌بودن وضعیت دسترسی به منابعی که مستلزم واسپاری هستند و احتمال نقض حق مؤلف در حین دسترسی، از واسپاری انتشارات خود امتناع می‌کنند؛ بنابراین مشخص‌نبودن وضعیت دسترسی به منابع در متون بررسی‌شده کاستی آن محسوب می‌شود.

حق مؤلف و ارتباطش با واسپاری نیز باید در قانون واسپاری به روشنی توضیح داده شود. هدف اصلی واسپاری حفاظت و نگهداری میراث فرهنگی ملی و دسترس‌پذیرکردن آن برای حال و آینده است. از این رو باید علاوه بر توصیف مکان‌نگهداری و امکانات حفاظتی و امنیتی در متن قانون، درباره نسخه‌برداری از آن‌ها، به‌ویژه از منابع الکترونیک برای حفاظت و یا مهاجرت منابع و رابطه آن با حق مؤلف تعیین تکلیف شود.

برای اجرای بهینه قانون واسپاری، تدوین چهارچوب واسپاری قانونی جامع، واضح، دقیق، و بدون ابهام ضروری است. فهرست اجزای این چهارچوب در جدول ۴ آمده است.

جدول ۴- اجزای چهارچوب واسپاری پیشنهادی

ردیف	اجزای چهارچوب واسپاری قانونی
۱	اهداف واسپاری بیان شود.
۲	همه منابعی که مشمول واسپاری می شود ذکر شود.
۳	اصالت/ منشاء منابعی که مشمول واسپاری می شود مشخص شود.
۴	جامعیت منابع و واژه‌هایی که در متن قانون به کار می رود مشخص شود.
۵	وضعیت حق مؤلف منابع و ارتباطش با واسپاری مشخص شود.
۶	وضعیت دسترسی به منابعی که واسپاری می شود مشخص شود.
۷	واسپارنده‌ها مشخص شوند.
۸	مؤسسه واسپاری ذکر شود.
۹	تعداد نسخه‌هایی که باید واسپاری شوند ذکر شوند.
۱۰	زمان واسپاری هر یک از منابع مشخص شود.
۱۱	رایگان بودن واسپاری ذکر شود.
۱۲	الزام مؤسسه واسپاری در نگهداری و حفاظت از منابعی که واسپاری می شوند بیان شود.
۱۳	مکان نگهداری و امکانات حفاظتی و امنیتی آن توصیف شود.
۱۴	برای واسپارنده‌ای که قانون را نقض می کند جریمه تعیین شود.
۱۵	اصطلاحات و واژه‌های به کاررفته در متن قانون تعریف شود.

یافته‌های این پژوهش با اکثر مواردی که قاسمی (۱۳۹۹) در الگوی پیشنهادی خود ارائه کرده همخوانی دارد. مشخص بودن وضعیت حق مؤلف منابع و ارتباطش با واسپاری، توصیف مکان نگهداری و امکانات حفاظتی و امنیتی آن و تعریف اصطلاحات و واژه‌های به کاررفته در متن قانون مواردی است که این پژوهش بر یافته‌های پژوهش قاسمی می‌افزاید. دو مورد اول به تولیدکننده منابع آگاهی و اطمینان می‌دهد که منبع واسپاری شده در شرایط امن نگهداری می‌شود و چنانچه لازم باشد برای حفظ منبع نسخه کپی تهیه می‌شود ضمن اینکه حق مؤلف پاس داشته می‌شود.

منابع

- سپهری‌نیا، عبدالکریم (۱۳۹۳). میزان اجرای قانون واسپاری نشریات در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۹۲. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- سلطانی، پوری و راستین، فروردین (۱۳۶۵). اصطلاحنامه کتابداری: فارسی به انگلیسی و انگلیسی به فارسی، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- صیرفی، سوده (۱۳۸۷). بررسی چگونگی اجرای قانون واسپاری آثار غیرکتابی در ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. واحد علوم تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران.
- قاسمی، رحیم (۱۳۹۱). بررسی وضعیت اجرای قانون واسپاری در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران طی سال‌های ۱۳۸۱-۱۳۹۰. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. واحد همدان، دانشگاه آزاد اسلامی، همدان.
- قاسمی، رحیم (۱۳۹۹). مقایسه سیاست‌های واسپاری قانونی منابع در کتابخانه‌های ملی بزرگ جهان به منظور ارائه الگو به کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران. پایان‌نامه دکتری. پردیس بین‌الملل دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه خوارزمی، تهران.

قاسمی، رحیم، نشاط، نرگس، و علیمحمدی، داریوش (۱۳۹۹). پایاندها در آینه واسپاری قانونی. فصلنامه مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات. ۳۱(۴)، ص ۵۸-۷۲.

کاتوزیان، آذر (۱۳۸۵). قانون واسپاری، در دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، (ج ۲، ص ۱۲۸۰-۱۲۸۳). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

References

- Ghasemi, R. (2012). *Investigating the condition of legal deposit at National Library of Iran 1381-1390 (2002-2011)*. M.A. Thesis. Hamedan Branch, Islamic Azad University, Hamedan. [In Persian]
- Ghasemi, R. (2020). *A comparative study of depository policies in national libraries around the world for proposing an improved model to the National Library of Iran (NLI)*. Doctoral Dissertation. Faculty of Psychology and Education, University of Kharazmi, Tehran. [In Persian]
- Ghasemi, R., Neshat, N., Alimohammadi, D., & Afshar, E. (2020). Serials legal deposit in Iran: exploring the gap between theory and practice. *Librarianship and Information Organization Studies*, 31(4), pp. 58-72. [In Persian]
- Katouzian, A. (2006). Legal deposit. In *Encyclopedia of Library and Information Science*. (vol.2, pp. 1280-1283). Tehran: National Library and Archives of Iran. [In Persian]
- Lariviere, J. (2000). *Guidelines for Legal Deposit Legislation*. Paris: UNESCO.
- National Library of Australia (2016). *Deposit of electronic publication with the National Library of Australia*. Retrieved July 7, 2022, from: <https://www.nla.gov.au/sites/default/files/depositofelectronicpublications.pdf>
- Sepehrnia, A. (2014). *Rate of legal deposit enforcement of periodicals in National Library of Iran during 2009-2014*. M.A. Thesis. Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran. [In Persian]
- Sirafi, S. (2008). *Investigating the condition of legal deposit of non-textuals at National Library of Iran*. M.A. Thesis. Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran. [In Persian].
- Soltani, P. & Rastin, F. (1986). *Glossary of library terms*, Tehran: National Library of Iran. [In Persian]